

ЯВИЩЕ СИНОНІМІЇ В ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано синонімію в церковно-релігійній термінології, з'ясовано причини появи синонімів у цій термінології, виявлено особливості функціонування синонімних термінів та визначено типи термінологічних синонімів у досліджуваній терміносистемі.

Ключові слова: синонімія, церковно-релігійна термінологія, дублети, структурні синоніми, семантичні синоніми, словотвірні синоніми.

Сучасний стан розвитку вітчизняного мовознавства характеризується підвищеним інтересом до вивчення синонімії в термінології, хоча погляди лінгвістів на це явище не є однозначними. Одні вчені не визнають факту синонімії в терміносистемах, але допускають існування термінів-дублетів (О. Ахманова, В. Даниленко, Б. Головін, А. Капанадзе, А. Коваль, Р. Кобрин), інші підтримують думку щодо наявності термінів-синонімів (Ю. Апресян, Л. Боярова, О. Покровська та ін.).

За останні роки було опубліковано ряд наукових досліджень з баченням проблеми синонімії в різних терміносистемах, зокрема у музичній термінології (С. Булик-Верхола), термінології цукрового виробництва (Л. Задояна), термінології судово-медичної експертизи (Т. Лепеха), термінології загального землеробства (С. Лбаюрський), науково-технічній термінології (Т. Михайлова), термінології органічної хімії (Н. Цимбал) та ін. Ґрунтовного дослідження потребує також явище синонімії в релігійній термінології. До розгляду специфіки функціонування термінологічної системи, що обслуговує церковно-релігійну сферу життя, спонукає відродження та зміцнення суспільного статусу релігії в Україні. Дослідники цієї термінології уже зробили деякі спроби аналізу проблем синонімії [Наконечна 1998 б:], але це не розв'язує усіх питань щодо термінів-синонімів в досліджуваній терміносистемі. Саме тому вивчення явища синонімії в церковно-релігійній термінології є актуальним і на сьогодні.

Мета нашої статті – виявити та описати синонімічні відношення в українській релігійній термінології. Ми поставили перед собою завдання виявити спільні та відмінні риси синонімії загальноновживаної та термінологічної лексики; визначити причини виникнення синонімії в релігійній термінології; з'ясувати характер синонімічних відношень між термінами цієї терміносистеми та охарактеризувати види релігійних термінів-синонімів.

Традиційно синонімами вважають різні за звучанням слова, які мають тотожні або близькі за змістом значення, але відрізняються своїми значеннєвими відтінками чи емоційно-експресивними забарвленнями і сферою стилістичного використання [Ганич: 249]. Хоча термінологічну синонімію і вважають не бажаною, але вона є неминучим явищем, тому що термінологія є складовою загальноновживаної лексики і розвивається за її законами.

Ознаки синонімів у термінології частково збігаються з ознаками синонімів в загальномовній лексиці, зокрема вони позначають те саме поняття, можуть позначати той самий предмет, здатні до взаємозаміни в тексті без втрати ними основного значення. Водночас синоніми в термінології мають і свої особливості, які відрізняють термінологічну синонімію від загальноновживаної. Термінні синоніми часто тотожні за значенням і абсолютно не змінюють змісту висловлювання; вони можуть мати відмінності в поняттєвому плані, різнитися семантикою словотворчих елементів, особливостями функціонування. Такі синоніми не можуть бути протиставлені один одному за ознакою емоційно-експресивної значимості, мають стилістичний поділ в межах наукового стилю [Цимбал: 47]. Про експресію чи стилістичну маркованість термінів-синонімів можна говорити, аналізуючи саме церковно-релігійну термінологію, оскільки релігійні терміни є особливими термінологічними одиницями і виявляють часто більшу схожість з лексемами загальноновживаної мови, ніж з власне термінологічними одиницями. Вважаємо, що церковно-релігійна термінологія (ЦРТ) насичена значно більшою кількістю синонімічних одиниць, ніж інші спеціальні терміносистеми окремих наук, тому й сфера її соціального вжитку є набагато ширшою.

Причини виникнення синонімії в ЦРТ зумовлені лінгвальними та екстралінгвальними чинниками: неуніфікованістю цієї терміносистеми; наявністю застарілих назв, які функціонують одночасно з новими;

паралельним вживанням автохтонних та запозичених термінів; взаємодією літературної мови і діалектного мовлення; широким використанням розмовної лексики.

Деякі дослідники зробили спроби класифікації синонімії в релігійній термінології, виділяючи при цьому не лише терміни-синоніми, але й терміни-варіанти. Так Н. Пуряєва, досліджуючи формування та розвиток богослужбової термінології, основним типом синонімії вважає двомовні дублети, виділяючи окремо фонетичні, лексичні, правописні варіанти [Пуряєва: 102]. Вивчаючи історію богослужбово-обрядової лексики української мови, Ю. Осінчук виділяє стилістичну, дублетну, словотвірно-морфологічну, фонетично-правописну синонімію [Осінчук: 6]. С. Бібла застосовує лише термін „варіативність”, класифікуючи такі мовні явища, як варіанти, а не синоніми [Бібла: 260]. У нашій статті ми будемо користуватися лише терміном „синоніми”.

Спираючись на визначення Г. Наконечної, синонімами в церковно-релігійній термінології вважаємо „як лексеми, що виражають відтінки значення поняття чи мають певні стильові особливості, так і словотвірно-фонетичні варіанти” [Наконечна 1998 б: 217].

Синоніми в термінології розрізняються „за будовою (прості слова, композити, словосполучення), етимологією (власне українські, запозичені), семантичними особливостями елементів, ступенем новизни (застарілі та нові слова), сферою вжитку та поширеністю (літературні, діалектні)” [Овчаренко: 39].

У межах сучасної ЦРТ виділяємо такі типи синонімії:

1) Абсолютна (дублетна) синонімія. У мові релігії активно функціонують слова, які не мають відмінностей у значенні, тобто є абсолютними синонімами. Як зазначає О.І. Нечитайло, „абсолютні синоніми існують у мові і входять у загальну систему протиставлень за значенням, але відтінок значення таких слів дорівнює нулю” [Нечитайло: 18].

Кількість абсолютних синонімів в ЦРТ, зважаючи на джерела формування терміносистеми, є відносно значною. Виділяємо велику групу дублетних пар, які складаються з утворень, що виникли на слов'янській основі, поряд з утвореннями іншомовного – грецького чи латинського походження. Дублети такого типу характерні для будь-якої термінології початкового періоду становлення. Серед них не є

винятком і церковна термінологія: *сакрамент – тайнство, Літургія – Обідня, параклис – молебень, конфесія – віросповідання, образ – ікона, теологія – богослов'я, Євангеліє – благовіст, євхаристія – причастя, єпитимія – покута*. Трапляються випадки вживання дублетних термінів і терміносполук у ЦРТ національної мови: *Господня молитва – „Отче наш”, шлюб – вінчання*.

2) Понятійна (семантична) синонімія. Поняттєві синоніми у сакральному стилі є засобом вираження особливостей одного поняття, тобто передають різні додаткові смислові відтінки. Семантичні синоніми представлені в ЦРТ такими рядами термінів, які пояснюють багатоаспектні поняття, і кожна назва такого поняття висвітлює якусь нову якість, властивість: *Господь Бог – Бог – Єдиний у Пресвятій трійці – Творець – Небесний Отець – Вседержитель; церква – Христова родина – Тіло Христове – храм – святиня – дім Божий; Ісус Христос – Агнець Божий – Відкупитель – Син Бога Живого – Богочоловік; Пречиста Діва Марія – Пренепорочна Діва – Богородиця – Мати Божа; сповідник – каяник – спасенник; вірні – християни – члени церкви – сини церкви – брати во Христі, Христові воїни – паства – вівці*. Так, наприклад, в синонімічному ряді з домінантою *Діва Марія* синонім *Пречиста Діва Марія* підкреслює дівоцтво Марії, а терміни *Цариця неба і землі, Владичиця* характеризують її значущість як святої. Наявність великої кількості термінів-синонімів, компоненти яких відрізняються відтінками значень, свідчить про особливість релігійних термінів. ЦРТ за своєю природою не є замкненою системою, тому „на неї впливають усі загальномовні закони, у тому числі і закономірність, згідно з якою слово може поступово розвивати своє початкове значення” [Наконечна 1998 б: 17].

3) Стилїстична синонімія. Писемну сферу релігійної термінології тривалий час забезпечувала сакральнo-культoвa церковнослов'янська мова, яка виявляла своєрідну тематичну, семантичну та стилїстичну спеціалізованість. Завдяки цьому релігійна лексика завжди належала до високого стилю. Із впровадженням української мови в церковно-релігійну сферу, в ній почала формуватися нова норма спеціального спілкування, яку визначала орієнтація на виражальні засоби української мови. Як зазначає Г. Наконечна, „власномовні відповідники старослов'янізмів зайняли місце останніх і, силою факту, мусили б стати „урочистими” й „піднесеними”. Проте дослідники цієї проблеми за-

уважають інше: емоційна наснаженість, урочистість перекладених святих книг трохи знижується, висота стилю втрачається” [Наконечна 1998 б: 20].

У спеціальній сфері функціонування та вживання церковно-релігійної термінології часто протиставляються такі синонімічні пари, компоненти яких мають стилістичні відмінності:

– церковнослов’янізм – власномовне слово: *Агнець – Святий хліб, возглас – виголос, ветхий – старий, одпуст – відпуст, облачення – одяг, муж – чоловік, копіє – стис, елей – олива, жених – наречений, горнє місце – високе місце, невіста – наречена, подвижний празник – рухоме свято* та ін.;

– нейтральне слово – урочисто-піднесена назва: *обіцяти – присягати – давати клятву – прирікати, день Господній – неділя, посуд – сосуди, прапор – хоругва, тиждень – седмиця, година – час, сьогодні – днесь, майбутній – будучий, щоденний – насущний* та ін.;

– урочисто-піднесена назва – розмовне слово: *проповідь – казання, Різдвяний піст – Пилипівка, хресні батьки – куми, іконостас – божник, ієрей – піп, проповідувати – казати, антиминос – покривало, ампулка – чашечка, батько хрещений – нанашко, хрестильна сорочка – риска, ісповідувати – визнати, ізбавити – визволити, Успіння Пресвятої Богородиці – Перша Пречиста, піст Апостольський – Петрівка* та ін.

4) Поняттєво-стилістична синонімія. Переосмислення і зрушення в семантиці слів зумовлюють процеси розширення семантичного обсягу лексем та утворення нових відтінків значень. Різноманітна система інтерпретації явищ релігійного життя та зміна стильових смаків і уподобань визначають неоднорідне інформативно-оцінне значення нової лексики. Поняттєві та стилістичні синоніми відіграють емоційно-оцінну функцію в мові релігії і відображають основні напрямки лексичної і семантичної деривації. У такій неоднорідній терміносистемі, якою є релігійна, неможливо погрупувати терміни за якоюсь однією ознакою. Частина термінів належить до проміжної групи синонімів, що відрізняються і значенням, і виражальною експресією: *прохання – моління – благання, висвячувати – хіротонізувати – ставити – рукопокладати, безнадія – зневіра – розпач – відчай, хреститися – знаменуватися*.

5) Структурна (синтаксична) синонімія. Структурні синоніми не відрізняються один від одного ні семантикою, ні стилістично. Заміну складеного терміна простим можна пояснити бажанням зменшити кількість слів у висловлюванні або прагненням не повторювати його кілька разів [Булик-Верхола: 266].

У сучасній ЦРТ переважають синтаксичні синоніми-конструкції, що співвідносяться за будовою і збігаються за значенням. У релігійній терміносистемі виділяємо три групи синтаксичних синонімів:

а) слово – слово: *анафема – прокляття, мирування – миропомазання, ладан – кадило, фелон – риза, цвинтар – кладовище, церемонія – обряд, свято – празник, священнодіяти – тайнодіяти;*

б) слово – словосполучення: *агіасма – свячена вода, Трефологій – Мінея Святкова, мирствування – мирний виголос, жертovníк – стіл пропозиції, агіасма – вода богоявленська, процесія – хресний хід, Півустав – Часослов Малий, звання – сан духовний, настоятель – парох – священник парафіяльний, семисвічник – семираменний свічник, Середопістя – Хрестопоклонна неділя, хрещеник – син хрещений, титарня – скринька церковна;*

в) словосполучення – словосполучення: *бити поклони – класти поклони, благословіння хлібів – освячення хліба, пшениці, вина та єлею, Надвечір'я Різдва Христового – Святий вечір, вода свячена – свята вода, дияконський амвон – передвітарний амвон, літургійний день – добове коло богослужінь, Святе Письмо – Свячене Писання, собор кафедральний – престольний храм та ін.*

б) Словотвірно-морфологічна синонімія. Словотвірні синоніми вперше в українському мовознавстві описує І. І. Ковалик, виділяючи два різновиди: гомоосновні та гетероосновні. У ЦРТ вживається відносно значна кількість словотвірних синонімів:

а) гомоосновні синоніми: *відпуст – одпуст, побожно – набожно, помазанець – помазаник, середохрестя – середохресний тиждень, посвячене – свячене, хрещениця – похресниця, освячувати – святити, обручати – заручати;*

б) гетероосновні синоніми: *проповідальниця – казальниця, ікона – образ, артос – дарник, проповідувати – казати, хиротонія – рукопокладення, чотка – вервиця, траур – жалоба, сакральне – свячене, свічконосець – лампадник, покутник – каяник, паломник – прочанин та ін.*

За словотвірно-морфологічною ознакою в ЦРТ виділяємо такі групи синонімів:

– синонімічні одиниці різних способів творення: *хрестити – класти хрест, Святий вечір – Свят-вечір, освячення води – водоосвячення, схима велика – великосхимник, освячення храму – храмоосвячення, Служба Божя – Богослужба, Петрів піст – Петрівка, Пилипів піст – Пилипівка, Воскресіння Господнє – Воскресіння, Успіння Пресвятої Богородиці – Успіння, Таєнство Миропомазання – Миропомазання;*

– синонімічні утворення різних моделей морфологічного способу словотвору: *кадіння – кадження, обіт – обітниця, висвятити – посвятити; частинка – часточка – частка, кропило – кропильниця, хрестильня – хрестильниця, аналой – аналогій – аналогіон, престол – престолік, жертвенник – жертвенник, зіздар – зіздиця, котець – котючка, Ірмологіон – Ірмологій – Ірмолой, постриг – постриження, відпуст – одпуст, стихар – стихарій, ківорій – киворіон, соборець – соборчик, митар – митник, похристосуватися – похристосатися, духівництво – духовенство, Часослов – Часословець, свячене – посвячене;*

– терміни-синоніми синтаксичного способу словотвору: *причасний дня – причасний денний, приймати причастя – ходити до причастя, Різдво Христове – Різдво Христа, стихари стиховні – стихарі на стиховні – стихари зі стихами, хрестик хрестильний – хрестик для хрещення, ектенія оголошених – ектенія за оголошених, ікона житійна – ікона з житієм, тропар заупокійний – тропар за упокій, молитва кадила – молитва кадильна та ін.*

7) Фонетично-правописна синонімія зумовлена співіснуванням в українському мовознавстві двох традицій передавання запозичених лексем – східноукраїнської та західноукраїнської: *кафедра – катедра, амвон – амбон, литія – літія, Анфологіон – Антологіон, акафист – акатист, кафизма – катизма Фомина неділя – Томина неділя, фиміям – тиміям, Евангеліє – Євангеліє, Йоан – Іван, епитимія – епітимія.*

Причини виникнення синонімії в ЦРТ вбачаємо насамперед у паралельному використанні власне українських та запозичених термінів, збереженні застарілих назв релігійних реалій, функціонуванні місцевих назв. На основі зробленого аналізу виділяємо групи термінів-синонімів за етимологією, ступенем новизни та сферою вжитку. За-

лежно від джерела походження в українській ЦРТ виділяємо такі групи термінів-синонімів:

а) запозичений термін – український термін: *анагност – читець, ігумен – абат – настоятель, астериск – зірка, Октоїх – Восьмиголосник, амвон – казальниця, апостоли – Христові учні, Біблія – Святе Письмо – Боже Слово, целібат – безшлюбність, сакрамент – тайна, тропар – піснеспів, агіасма – вода богоявленська;*

б) власномовний термін – власномовний термін: *дверник – воротар, шлюб – вінчання, сорочка хрестильна – крижмо, П'ятниця Велика – Страсна П'ятниця, виголос – виголошення;*

в) запозичений термін – запозичений термін: *монах – інок – калугер, архієрей – єпископ, синаксар – Пролог, Літургікон – Службеник, панахида – парастас.*

Особливістю релігійної термінології є наявність синонімічних рядів, до яких відносимо сучасні терміни та застарілі з погляду сучасної української мови назви церковно-релігійних понять: *дзвін – кампан, дарохранильниця – перистерій, поклін – метанія, проповідь – гомілія, хрестильна сорочка – анаволій, дароносиця – артофор, хори – емпора, батько вінчальний – восприємник, Часослов – Орологій, хор – лик, тиждень церковний – седмиця, Требник – Євхологій, Святки – Дванадцятинев'я, поклін – метанія та ін.*

Процес проникнення української мови в релігійне життя сприяв активізації ненормативної термінологічної лексики, що спричинило поділ термінів-синонімів за сферою вживання. Саме тому ми виділяємо групу, до якої входять терміни літературної мови та діалектні церковні терміни, що часто навіть не тяжіють до літературної норми: *Антипасха – Біла неділя – Провідна неділя, дароносиця – бурса, дарохранильниця – пушка, священик – батюшка – офіровник – архиоферник, Надвечір'я Різдва Христового – Вишестя, панікадило – павук, зізда – астериск, ризниця – захристія – дияконник, стручок – мирувальник – помазок – щіточка та ін.*

Усі групи синонімів не можна розглядати ізольовано, оскільки тодин і той самий термін може одночасно входити в різні синонімічні групи. Хоча синонімія є небажаним явищем у термінології, на відміну від загальноновживаної лексики, і свідчить про початкову стадію формування терміносистеми, проте, враховуючи специфічні та вкрай несприятливі умови формування церковно-релігійної термінології в

стані бездержавності, наявність значного розмаїття при найменуванні реалій релігії варто вважати явищем позитивним. Погоджуємось з думкою Г. Наконечної, що релігійна термінологія – „це велика за обсягом, різномірна за походженням елементів система. Але ця термінологія не еклектична, якраз навпаки – її синонімічність є виявом органічного сплетіння, нерозривної єдності цих різномірних елементів системи” [Наконечна 1998 б: 26].

Отже, внаслідок аналізу церковно-релігійних терміносинонімів з'ясовано, що синонімічні відношення досліджуваної терміносистеми різномірні і різноаспектні. Синоніми в церковно-релігійній терміносистемі – це терміни, що стосуються того самого поняття, але мають деякі відмінності в поняттєвому плані і розрізняються структурно-граматичними особливостями, походженням, способом творення, часом творення і терміном функціонування. Наявність великої кількості одиниць, що вступають у синонімічні відношення, є результатом тривалого шляху формування ЦРТ та свідченням подальшого розвитку цієї терміносистеми. Синонімія в ЦРТ є закономірним і поширеним явищем, що зумовлено лінгвальними та екстралінгвальними чинниками і потребує постійної уваги з боку мовознавців.

ЛІТЕРАТУРА

- Бібла: Бібла С. Види та джерела варіативності в системі української церковної термінології // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій: Матеріали всеукр. наук. конференції, 13-15 травня 1998 р. – Львів, 1998. – С. 258-264.
- Булик-Верхола: Булик-Верхола С. З. Синонімія в українській музичній термінології // Вісник Харківського національного університету. Серія філологічна. Традиції Харківської філологічної школи. До 100-річчя від дня народження М. Ф. Наконечного. – Харків, 2000. – № 491. – С. 264-267.
- Ганич: Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
- Наконечна 1998 а: Наконечна Г. З досвіду укладання „Словника богословських синонімів” // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій: матеріали всеукр. наук. конференції, 13-15 травня 1998р. – Львів, 1998. – С. 215-226.

Наконечна 1998 б: Наконечна Г. Про синонімію в богословській термінології // Єдиними вустами. – Львів, 1998. – №2. – С.16-27.

Нечитайло: Нечитайло О. І. Синоніми в лексикографії. – К., 1987. – 150 с.

Осінчук: Осінчук Ю.В. Історія богослужбово-обрядової лексики української мови / Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спеціальність 10.02.01. – українська мова / Ін-т української мови НАН України. – К., 2008. – 20 с.

Пуряєва: Пуряєва Н. Варіантність у сучасній церковно-обрядовій термінології: проблема термінографічного відображення // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. – К., 2000. – С. 101-111.

Цимбал: Цимбал Н. Л. Сучасна українська термінологія органічної хімії. – Умань: РВЦ „Софія”, 2007. – 135 с.

Ivanna Vorona. The problem of synonymy in church religious terminology

The problem of synonymy in church-religious terminology is reviewed in the article. The factors of synonym appearance, the peculiarities of synonym functions and the types of terminological synonyms in the researched terminological system are analyzed.

Key words: synonymy, church-religious terminology, doublets, structural synonyms, semantic synonyms, word-forming synonyms.

УДК 81.271.1

Оксана Вишньовська (Тернопіль)

РОЗШИРЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ СЛОВА ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ НАПРЯМ СЕМАНТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ

У статті на лексикографічному матеріалі проаналізовано один із домірантних динамічних мовних процесів – розширення семантичної структури слова. Розглянуто схеми трансформацій семантичної структури лексем.